तृतीयः पाठः सूक्तिसुधा।

(कण्ठस्थीकरणार्थम्)
केवलं पङ्क्तिद्वयात्मकाः श्लोकाः

सूक्तयः नाम सुवचनानि । सूक्तीनां पठनेन वाक्चातुर्यं वर्धते । सूक्तीनां प्रयोगः लेखने भाषणे च प्रभावं जनयति । उक्तमेव–

खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्वीयं मनः सर्वदा
श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
अज्ञान् ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्
कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः सङ्ग्रहः ।।

वृत्तम्– शार्दूलविक्रीडितम्

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतम्
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं **विद्याविहीनः पशुः**।।१।। –नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः – १) रूपमधिकम् = रूपम् + अधिकम् । २) बन्धुजनो विदेशगमने = बन्धुजनः + विदेशगमने ।

अन्वयः – विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपम्, प्रच्छन्नगुप्तं धनम्, विद्या भोगकरी यशःसुखकरी (च) । विद्या गुरूणां गुरुः । विदेशगमने विद्या बन्धुजनः । विद्या परं दैवतम् । विद्या राजसु पूज्यते न तु धनम्। विद्याविहीनः पशुः (एव) ।

वृत्तम्– वसन्ततिलका

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।।२।। –नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः – १) नीतिनिपुणा यदि = नीतिनिपुणाः + यदि २) अद्यैव = अद्य + एव ।
३) मरणमस्तु = मरणम् + अस्तु । ४) न्याय्यात्पथः = न्याय्यात् + पथः ।

अन्वयः – यदि (अपि) नीतिनिपुणाः निन्दन्तु स्तुवन्तु वा, लक्ष्मीः समाविशतु यथेष्टं गच्छतु वा, मरणम् अद्य एव अस्तु युगान्तरे वा, (तथापि) धीराः न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

वृत्तम्– अनुष्टुप्

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः।
बकास्तत्र न बध्यन्ते **मौनं सर्वार्थसाधनम्**।।३।। –पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहाः – १) आत्मनो मुखदोषेण = आत्मनः + मुखदोषेण । २) बकास्तत्र = बकाः + तत्र।

अन्वयः – शुकसारिकाः आत्मनः मुखदोषेण बध्यन्ते । तत्र बकाः न बध्यन्ते । (अतः) मौनं सर्वार्थसाधनम् ।

वृत्तम्–अनुष्टुप्

अल्पानामपि वस्तूनां **संहतिः कार्यसाधिका**।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ।।४।। – हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहाः – १) अल्पानामपि = अल्पानाम् + अपि ।
२) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते = तृणैः + गुणत्वम् + आपन्नैः + बध्यन्ते ।

अन्वयः – अल्पानां वस्तूनाम् अपि संहतिः कार्यसाधिका (विद्यते) । (यथा) गुणत्वम् आपन्नैः तृणैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ।

वृत्तम्–अनुष्टुप्

घटं भिन्द्यात् पटं छिन्द्यात् कुर्याद्रासभरोहणम् ।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ।।५।। –हास्योक्तिः

सन्धिविग्रहाः – १) कुर्याद्रासभरोहणम् = कुर्यात् + रासभरोहणम् । २) पुरुषो भवेत् = पुरुषः + भवेत् ।

अन्वयः – पुरुषः घटं भिन्द्यात्, पटं छिन्द्यात्, रासभरोहणं (अपि) कुर्यात् । येन केन प्रकारेण (सः) प्रसिद्धः भवेत् ।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

अ) का गुरूणां गुरुः ?

आ) किं राजसु न पूज्यते ? इ) कः पशुः एव ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) 'विद्या नाम नरस्य'... इति श्लोकाधारेण विद्यायाः महत्त्वं लिखत ।

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

विद्या →
- प्रच्छन्नगुप्तं ________ ।
- गुरूणां ________ ।
- परं ________ ।
- नरस्य अधिकं ________ ।

श्लोकः २.

१. मञ्जूषातः उचितं शब्दं चित्वा तालिकां पूरयत ।

नीतिनिपुणाः	________	________	वा
________	समाविशतु	________	वा
________	अद्यैव	________	वा

(निन्दन्तु, गच्छतु, युगान्तरे, मरणम्, लक्ष्मीः, स्तुवन्तु ।)

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) मरणमस्तु । आ) अद्यैव ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत।

श्लोकः ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) शुकसारिकाः केन बध्यन्ते ?

आ) के न बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) बकास्तत्र

आ) आत्मनो मुखदोषेण

श्लोकः ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) का कार्यसाधिका भवति ?

आ) कैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) अल्पानामपि

आ) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'संहतिः कार्यसाधिका' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः ५.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) नरः किं छिन्द्यात् ?

आ) मनुजः किं भिन्द्यात् ?

२. श्लोकात् लिङ्लकारस्य रूपाणि चित्वा लिखत ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'येन केन प्रकारेण' इति उक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

१. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

विद्या, पशुः, धनम्, लक्ष्मीः, शुकः, संहतिः, दन्ती, पटम्, रासभः ।

२. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

विदेशः, प्रच्छन्नम्, निन्दन्तु, रोहणम् ।

7L17HX

अभ्यासपत्रम् १ (१, २, ३ पाठानाम् आधारेण)

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

अ) स्तवनं तु मानवस्यैव भवेत् ।
आ) पृथुराजः प्रजाहितदक्षः नृपः ।
इ) अकस्मात् आगन्तुना सह मैत्री युक्ता ।
ई) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा लिखत ।

अ) शृगालः स्वार्थहेतुना ________ सह मैत्रम् ऐच्छत् । (मृगेण/काकेन)
आ) फलितं मे ________ । (प्रयोजनम्/मनोरथम्)
इ) ________ बीजेभ्यः अङ्कुराः उद्भूताः । (पर्जन्यानन्तरं/शीतकालानन्तरं)
ई) प्रजाः अतीव ________ आसन् । (कृशाः/सुदृढाः)

३. लकारं लिखत ।

अ) सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः उदर एव वर्तते ।
आ) अहं प्रसन्ना भविष्यामि ।
इ) वयं सर्वे आनन्देन एकत्र वसामः ।
ई) पादान्स्तब्धीकृत्य तिष्ठ ।
उ) लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा ।

४. विग्रहवाक्याणां समासनामभिः मेलनं कुरुत ।

समासविग्रहः	समासनाम
१. चिन्तया आकुलः	षष्ठी-तत्पुरुषः
२. धनं च धान्यानि च पुष्पाणि च फलानि च	पञ्चमी-तत्पुरुषः
३. चोरलुण्ठकेभ्यः भयम्	इतरेतरद्वन्द्वः
४. प्रजाहिते दक्षः	तृतीया-तत्पुरुषः
५. जलस्य व्यवस्थापनम्	कर्मधारयः
६. प्रयागं नाम क्षेत्रम्	सप्तमी-तत्पुरुषः

समासविग्रहः	समासनाम
१. मृगः च शृगालः च	सप्तमी-तत्पुरुषः
२. क्षुद्रा बुद्धिः यस्य सः	कर्मधारयः
३. विद्यया विहीनः	अव्ययीभावः
४. नीत्यां निपुणाः	तृतीया-तत्पुरुषः
५. अहनि अहनि	बहुव्रीहिः
६. विविधानि बीजानि	इतरेतरद्वन्द्वः

समासविग्रहः	समासनाम
१. न परिचितः	षष्ठी-तत्पुरुषः
२. लगुडं हस्ते यस्य सः	बहुव्रीहिः
३. शुकाः च सारिकाः च	इतरेतरद्वन्द्वः
४. क्षेत्राणां पतिः	नञ्-तत्पुरुषः

५. योग्यं क्रियापदं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) त्वं धनुः ______ । (त्यज/त्यजतु)
आ) त्वं प्रयत्नेन कृषिकार्यं ______ । (करोति/करोषि)
इ) त्वमात्मानं मृतवत् ______ । (सन्दर्शय/सन्दर्शयतु)
ई) भवान् अपि अपरिचितः एव ______ । (आसीः/आसीत्)

६. योग्यं वाच्यपर्यायं चिनुत ।

अ) पृथुभूपेन धनुः सज्जीकृतम् । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

आ) क्षेत्रपतिना पाशः योजितः । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

इ) अहं शब्दं करोमि । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

ई) धीराः न्याय्यात्पथः पदं न प्रविचलन्ति । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

७. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) पृथुवैन्यः स्वप्रजाः दृष्ट्वा चिन्ताकुलः जातः यतः ____________________ ।
१. तस्य प्रजाजनाः परस्परं वादविवादं कुर्वन्ति ।
२. तस्य प्रजाजनाः पशुवत् जीवन्ति ।

आ) भूम्या धनधान्यपुष्पफलानि स्व-उदरे निहितानि यतः ____________________ ।
१. वेनभूपः दुःशासकः आसीत् ।
२. भूमिः स्वभावेन कृपणा आसीत् ।

इ) पृथुभूपेन स्वधनुः सज्जीकृतम् यतः ____________________ ।
१. सः शत्रुं हन्तुम् इच्छति स्म ।
२. सः धनधान्यादि सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः प्राप्तुम् इच्छति स्म ।

ई) पृथुभूपस्य प्रजाजनाः सन्तुष्टाः अभवन् यतः ____________________ ।
१. ते प्रभूतं धान्यम् अलभन्त ।
२. ते प्रभूतं सुवर्णम् अलभन्त ।

उ) शृगालः मृगेण सह सख्यम् इच्छति यतः ____________________ ।
१. शृगालः मृगमांसं खादितुम् इच्छति ।
२. शृगालः मृगे स्निह्यति ।

ऊ) जम्बूकः मनसि आनन्दितः यतः ____________________ ।
१. मृगः पाशैः बद्धः ।
२. जम्बूकस्य अन्येन सह मित्रता अभवत् ।

ए) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् यतः ____________________ ।
१. सः 'मृगः मृतः' इति चिन्तितवान् ।
२. पाशबद्धं मृगं दृष्ट्वा तस्य हृदयं करुणया अद्रवत् ।

क्रीडत-नन्दत ।

अनन्त्यवाक्यरचना

प्रथमः बालः एकस्य शब्दस्य कथनेन कस्यचित् वाक्यस्य आरम्भं कुर्यात् । द्वितीयः बालः प्रथमेन बालकेन उक्तं शब्दम् उच्चार्य तस्य वाक्यस्य अनुवर्तनरूपेण स्वयमपि एकं शब्दं योजयेत् । तृतीयः तृतीयम् । चतुर्थः चतुर्थम् एवम् अग्रेऽपि । परन्तु कोऽपि वाक्यस्य समाप्तिं न कुर्यात् । यः तथा करोति सः गणात् बाह्यः भवति ।
उदा. - - - १. कस्मिंश्चित् - - - २. कस्मिंश्चित् ग्रामे - - - ३. कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन - - - ४. कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन कृपणः - - -
अत्र 'आसीत्' इति यदि उच्यते तर्हि वाक्यं समाप्तं भवति । यः तत् कथयति सः बाह्यः भवति। अतः सः केनापि प्रकारेण वाक्यम् अग्रेऽपि अनुवर्तयितुं प्रयत्नं कुर्यात् शिक्षकः किञ्चित् साहाय्यं कर्तुम् अर्हति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।